



The Impact of Modern Weapons on the Shift in the Balance of Power in the Second Karabakh War

Rahbar Taleihur¹ | Mostafa Borjalizade Mordabsari²

1. Corresponding Author: Associated Professor of International Relations, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.
Email: r.talei@uma.ac.ir
2. MA Student of Regional Studies, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

Volume info

Vol. 34
Series: 132
Autumn 2025
P.P: 103-129

Article Type

Research Paper

Article History

Received:
2024-11-19
Revised:
2025-03-28
Accepted:
2025-04-13
Published:
2026-01-05

ISSN – E-ISSN

ISSN: 2008-6121
E-ISSN: 2645-5218



Abstract

The Second Karabakh War was one of the prominent examples of the use of modern weapons in changing the balance of power. In addition to increasing the speed and accuracy of attacks, these weapons affected the course of conflicts and caused changes in military strategies. Some analyses show that these technological tools affected the rate of human casualties and tactical superiority and affected the outcome of the war. The Second Karabakh War is an example of military developments based on modern technologies. The purpose of this research is to examine the effect of modern weapons on changing the balance of power in the Second Karabakh War. The main question of the research is what effect did the use of modern weapons have on the course of the Second Karabakh War? In this regard, the research hypothesis is based on the premise that in the Second Karabakh War, the use of modern weapons such as drones and guided systems affected military power and the balance of power. The research findings, obtained using a descriptive-analytical method, show that in the Second Karabakh War, modern weapons, especially drones, had an impact on the course of the conflicts and were among the factors influencing the change in field conditions. As a result, the role of modern technologies in military conflicts has been highlighted and the importance of modern war tools in the future has been given more attention than ever before.

Keywords: Republic of Armenia, Republic of Azerbaijan, modern weapons, Second Karabakh War, balance of power.

Cite this Article: Taleihur, R., & Borjalizade Mordabsari, M. (2025). The Impact of Modern Weapons on the Shift in the Balance of Power in the Second Karabakh War. *Scientific Journal of Defense Policy*, 34(132), 103-129.

doi : 10.47176/dpj.2025.1788



© Author(s) retain the copyright and full publishing rights



Publisher: Imam Hossein University.

تأثیر تسلیحات نوین در تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ

رهبر طلعی حور^۱ | مصطفی برجعلی زاده مردابرسی^۲

۱. نویسنده مسئول: دانشیار روابط بین‌الملل، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

Email: r.talei@uma.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

چکیده

جنگ دوم قره‌باغ یکی از مهم‌ترین جنگی بود که تسلیحات نوین بیشترین کارایی را در آن داشت. این تسلیحات، علاوه بر افزایش سرعت و دقت حملات، بر روند درگیری‌ها تأثیر گذاشته و موجب تغییراتی در استراتژی‌های نظامی شد. بنابراین هدف از این پژوهش، بررسی تأثیر تسلیحات نوین بر تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ است. سؤال اصلی پژوهش این است که استفاده از تسلیحات نوین چه تأثیری در تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ داشته است؟ در این راستا، فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که بهره‌گیری از سلاح‌های نوین مانند پهپادها و سامانه‌های هدایت‌شونده در جنگ دوم قره‌باغ، موجب تقویت توان نظامی جمهوری آذربایجان شده و همین امر منجر به تغییر موازنه قوا به نفع آن کشور شد. یافته‌های پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بیانگر این امر است که در جنگ دوم قره‌باغ، تسلیحات نوین، به‌ویژه پهپادها از عوامل تأثیرگذار بر تغییر شرایط میدانی بوده‌اند و این جنگ اهمیت تسلیحات نوین در درگیری‌های نظامی را برجسته ساخته و نشان داد برتری اطلاعاتی و فناوری می‌تواند بر تعداد نیروها و موقعیت جغرافیایی غلبه کند. **کلیدواژه‌ها:** جمهوری ارمنستان، جمهوری آذربایجان، تسلیحات نوین، جنگ دوم قره‌باغ، موازنه قوا.

استناد: طلعی حور، رهبر، و برجعلی زاده مردابرسی، مصطفی. (۱۴۰۴). تأثیر تسلیحات نوین در تغییر موازنه قوا در

جنگ دوم قره‌باغ. فصلنامه سیاست دفاعی، ۳۴(۱۳۲)، ۱۰۳-۱۲۹. doi : 10.47176/dpj.2025.1788

© نویسنده(گان) حق نشر و حقوق کامل انتشار را برای خود محفوظ می‌دارند.

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین(ع).



OPEN ACCESS

مقدمه

تسلیحات از دیرباز ابزار اصلی کشورها برای تأمین امنیت و اعمال قدرت در عرصه‌های نظامی بوده‌اند و در طول تاریخ، انواع مختلفی از سلاح‌ها، از شمشیر و تیر و کمان گرفته تا توپ و تانک، نقش اساسی در تعیین سرنوشت جنگ‌ها ایفا کرده‌اند. با پیشرفت فناوری، مفهوم تسلیحات نوین به ظهور ابزارهایی مانند پهپادها، موشک‌های هدایت شونده و سیستم‌های جنگ الکترونیک اشاره دارد که قابلیت‌های تهاجمی و تدافعی نیروها را به‌طور بی‌سابقه‌ای افزایش داده‌اند. این تسلیحات نوین به دلیل دقت هوش مصنوعی و امکان استفاده از راه دور، قدرت تخریبی بالا و تأثیرگذاری فوری دارند و می‌توانند موازنه قوا را در درگیری‌ها به سرعت تغییر دهند. اهمیت این موضوع در جنگ دوم قره‌باغ نمایان شد؛ جایی که پهپادها و سامانه‌های مدرن، نه تنها توانایی رزمی را ارتقا دادند، بلکه سرنوشت و نتایج نهایی جنگ را نیز تحت تأثیر قرار دادند.

استفاده جمهوری آذربایجان از تسلیحات نوین در جریان جنگ دوم قره‌باغ، بر روند درگیری‌ها تأثیر گذاشت. جنگ دوم قره‌باغ صرفاً یک درگیری منطقه‌ای نبود، بلکه نشان‌دهنده روندهای جدید در حوزه نظامی و نقش فناوری‌های نوین در جنگ‌های مدرن بود. ضرورت بررسی تأثیر تسلیحات نوین بر موازنه قوا، به‌ویژه در جنگ‌هایی مانند درگیری دوم قره‌باغ، از آنجا ناشی می‌شود که این نوع تسلیحات می‌توانند الگوهای سنتی جنگ را تغییر دهند چرا که ابزارهایی مانند پهپادها تهاجمی و سامانه‌های جنگ الکترونیک به کشورها امکان می‌دهند تا با کاهش وابستگی به نیروی انسانی گسترده یا هزینه‌های سنتی جنگ، به اهداف نظامی خود دست یابند. با توجه به این که این فناوری‌ها ممکن است بر موازنه قوا در درگیری‌ها تأثیر بگذارند، بنابراین درک اثرات و پیامدهای استفاده از آنها برای تحلیل‌های نظامی و امنیتی ضروری است. بررسی این موضوع، همچنین به کشورها کمک می‌کند که برای چالش‌های آینده آمادگی بیشتری داشته باشند.

هدف اصلی این پژوهش بررسی تأثیر تسلیحات نوین بر تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ است تا از این طریق به درک عمیق‌تر تحولات در جنگ‌های مدرن کمک نموده و نقش فناوری‌های پیشرفته مانند پهپادها، تسلیحات هوشمند و جنگ الکترونیک را برای تحلیل‌گران نظامی و تصمیم‌گیران سیاسی نمایان سازد. متناسب با هدف اصلی، سؤال پژوهش این است که استفاده از تسلیحات نوین چه تأثیری در تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ داشته است؟ در این

راستا، فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که بهره‌گیری از سلاح‌های نوین مانند پهپادها و سامانه‌های هدایت‌شونده در جنگ دوم قره‌باغ، موجب تقویت توان نظامی جمهوری آذربایجان شده و همین امر منجر به تغییر موازنه قوا به نفع آن کشور شد. سازماندهی پژوهش به این صورت خواهد بود که در بخش چارچوب نظری، نظریه موازنه قوا مورد بحث قرار می‌گیرد. در بخش دوم به جنگ قره‌باغ و تسلیحات نوین اشاره شده و در بخش مهم پژوهش تاثیر تسلیحات نوین بر تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ تبیین خواهد شد.

مبانی نظری

نظریه موازنه قوا^۱ یکی از مفاهیم کلیدی در روابط بین‌الملل است و بر این ایده تأکید دارد که توزیع متعادل قدرت میان کشورها از سلطه یک قدرت بر سایرین جلوگیری می‌کند و صلح و ثبات جهانی را تقویت می‌کند. طبق این نظریه، کشورها برای حفظ امنیت خود سعی می‌کنند قدرت‌های دیگر را محدود کرده و توازن نسبی قدرت را حفظ کنند. این تئوری که در تفکر واقع‌گرایی ریشه دارد، نقش مهمی در سیاست‌گذاری‌ها و شکل‌گیری اتحادهای بین‌المللی ایفا می‌کند. در نظریه موازنه قوا، فرض بر این است که دولت‌ها به دنبال حداکثر کردن امنیت و قدرت خود هستند تا مانع از سلطه دیگر بازیگران شوند (Waltz, 1979:122). از این دیدگاه، دولت‌ها برای حفظ استقلال و امنیت خود و جلوگیری از تهدیدهای بیرونی، به دنبال ایجاد نوعی تعادل در قدرت نظامی و سیاسی با رقبای خود هستند (Morgenthau, 1967:58).

کنت والتز^۲ در کتاب مشهور خود با عنوان «نظریه سیاست بین‌الملل»^۳، بنیان‌های واقع‌گرایی ساختاری را بر نظریه موازنه قدرت بنا می‌کند. وی اظهار می‌دارد که سیاست بین‌الملل در نظامی عمل می‌نماید که شاخص اصلی آن آنارشی بوده، هیچ قدرت فراملی در آن وجود ندارد و قدرت هدف نهایی محسوب می‌شود. هر کشوری در وضعیت طبیعی^۴ هابزی^۵ بسر می‌برد که در جریان رقابت برای بقا، تحت فشارهای فوق‌العاده‌ای قرار دارد. این فشارها موجب شکل‌گیری انواع

1 . Balance of power

2 . Kenneth Waltz

3 . Theory of International Politics

4 . State of Nature

5 . Thomas Hobbes

متفاوتی از رفتارها در میان بازیگران می‌شود تا الگوبرداری نمایند که این امر منجر به ایجاد واحدهای یکسان و همزیستی میان بازیگران می‌گردد و از طرف دیگر افزایش سریع قدرت یک بازیگر باعث تحریک سایر بازیگران برای افزایش قدرت خود و در صورت عدم کفایت، موجب ایجاد اتحاد میان آنها برای جلوگیری از ظهور هژمون بالقوه می‌گردد و زمانی که موازنه قدرت برقرار شد، جاه‌طلبی هژمونیک از میان می‌رود (سازمند و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۵۶).

نظریه موازنه قدرت والتز فرض را بر این قرار می‌دهد که کشورها بیشتر تمایل دارند رفتارهای مبتنی بر موازنه را اتخاذ نمایند تا استراتژی‌های دنباله‌روی را، و پدیده ایجاد موازنه کشورها در برابر سایرین، در واقع جنبه منحصر به فرد نظام آنارشیک بین‌المللی است. وی می‌گوید: بازیگران درجه دوم اگر در انتخاب خود آزاد باشند به سمت طرف ضعیف‌تر متمایل می‌شوند (Waltz, 1979: 126-127).

والتز با اطمینان می‌گوید «سیاست موازنه قدرت هر زمانی که دو پیش شرط وجود داشته باشد حکم فرما خواهد بود: یکی اینکه نظم نظام آنارشیک باشد و دیگری اینکه نظام پر از واحدهایی باشد که دنبال بقا باشند» (Waltz, 1979: 121).

در چارچوب این نظریه، موازنه قوا به اشکال مختلفی ظهور می‌کند؛ از جمله موازنه سخت و موازنه نرم. موازنه سخت، مانند تشکیل اتحادهای نظامی یا افزایش تسلیحات، به اقداماتی اشاره دارد که کشورها برای مقابله مستقیم با تهدیدهای خارجی انجام می‌دهند. در مقابل، موازنه نرم شامل اقداماتی است که کشورها از طریق دیپلماسی و ائتلاف‌های غیررسمی برای کاهش نفوذ رقبای خود انجام می‌دهند (Paul, & others, 2004: 213).

همچنین، نظریه پردازان معاصر، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، بر اهمیت «موازنه قوا در برابر تهدید» نیز تأکید کرده‌اند. این مفهوم، به‌ویژه توسط استفان والت (Walt, 1987: 117) توسعه داده شد و به این اشاره دارد که کشورها نه تنها در برابر قدرت‌های بزرگ، بلکه در برابر تهدیدهای خاص مانند تسلیحات نوین و فناوری‌های نظامی پیشرفته، نیز به دنبال ایجاد موازنه هستند (Mearsheimer, 2001: 40). از این رو، کشورها با استفاده از فناوری‌های مدرن سعی دارند تهدیدهای نوظهور را از میان بردارند و قدرت خود را در برابر رقبا حفظ کنند. کشورها با استفاده از فناوری‌های نوین، به دنبال مقابله با تهدیدهای نوظهور هستند و سعی دارند قدرت خود را در برابر رقبای خود حفظ کنند (Art, 2014: 147).

در این زمینه، اثرات تسلیحات جدید و فناوری‌های پیشرفته بر موازنه قوا به‌طور فزاینده‌ای مورد توجه قرار گرفته است و چالش‌های جدیدی را برای استراتژی‌های امنیت ملی ایجاد می‌کند (Friedman, 2009: 98). در نهایت، مفهوم موازنه قوا به‌عنوان ابزاری در دنیای سیاست بین‌الملل، همواره به کشورهای این امکان را داده تا از تهدیدها و تسلط قدرت‌های بزرگ جلوگیری کنند. با وجود تحولات و ظهور فناوری‌های جدید، اهمیت این مفهوم همچنان پابرجاست و باعث می‌شود دولت‌ها برای حفظ امنیت و پایداری، راهبردهای خود را متناسب با شرایط جهانی به‌روز کنند. این مسئله، موازنه قوا را به‌رویکردی پویا و قابل تطبیق تبدیل می‌کند که در آن، هدف نهایی ایجاد ثبات و جلوگیری از افزایش قدرت یک‌جانبه است. (Afyare, 2012:9)

پیشینه پژوهش

آفونین^۱ و همکاران (۲۰۲۰) میلادی در مقاله‌ای تحت عنوان «تجزیه و تحلیل تجربه استفاده رزمی از گروه‌های هواپیماهای بدون سرنشین برای انهدام سامانه‌های موشکی ضد هوایی سامانه پدافند هوایی در درگیری‌های نظامی در سوریه، لیبی و قره‌باغ کوهستانی»، ظهور پرنده‌های بدون سرنشین نظامی کوچک و بزرگ (پهپادها)، وظایف آنها علیه سیستم‌های پدافند هوایی در درگیری‌های مربوطه و کاستی‌های اصلی سیستم‌های پدافند هوایی مدرن را به‌عنوان اهداف تخریب مورد بررسی قرار داده و در نهایت سطح پایین بقای جنگی سیستم‌های دفاع هوایی در زمان استفاده گسترده از پهپادها را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهند.

مالتسویچ^۲ و سالودکی^۳ (۲۰۲۲) میلادی در مقاله‌ای با عنوان «استفاده از هواپیماهای بدون سرنشین در درگیری‌های مسلحانه»، به‌اهمیت پهپادها در درگیری‌های مسلحانه و جنگ‌های محلی پرداخته و حضور پهپادها در نبردهای مختلف را انقلابی جدید در حوزه تسلیحات معرفی می‌کند. در ادامه به‌نقش پررنگ آنها در جنگ دوم قره‌باغ که باعث کاهش تلفات انسانی برای طرف آذربایجانی و پیروزی آنها در این نبرد اشاره می‌کند.

1 . Afonin
2 . Maltsevich
3 . Salodky

ترکیه در افزایش کارایی نظامی جمهوری آذربایجان: ارزیابی جنگ دوم قره‌باغ» به‌نقش پهپادهای ترکیه مورد استفاده جمهوری آذربایجان در جنگ دوم قره‌باغ که موجب برتری این کشور شد می‌پردازد و به حمایت‌های سیاسی، دیپلماتیک و نظامی ترکیه در جمهوری آذربایجان که نقش مهمی در پیروزی جمهوری آذربایجان در جنگ دوم قره‌باغ داشته، اشاره می‌کند.

برنیک پرانگر^۱ (۲۰۲۱) میلادی در مقاله‌ای با عنوان «بعد سیاسی جنگ هواپیماهای بدون سرنشین: استفاده از پهپادهای ترکیه در قره‌باغ کوهستانی» با بهره‌گیری از نظریه مجموعه امنیت منطقه‌ای به بررسی انگیزه‌های تغییر در سیاست خارجی ترکیه در روابط با شرکای غربی و در مقابل آن فدراسیون روسیه و علت مداخله ترکیه به‌جنگ دوم قره‌باغ پس از ۲۵ سال می‌پردازد. همچنین نقش ترکیه در تولید پهپادها در آینده جنگ را مورد بررسی قرار می‌دهد.

یوزی روبین^۲ (۲۰۲۰) میلادی در مقاله‌ای تحت عنوان «جنگ دوم قره‌باغ کوهستانی: نقطه عطفی در امور نظامی» از بهره‌بری پهپادها در جنگ دوم قره‌باغ و اولین کارزاری که استفاده از این نوع تسلیحات، عامل اصلی پیروزی در جنگ بوده یاد می‌کند. همچنین این رویداد را دستاوردی بزرگ در تاریخ جنگ دانسته و نقش جنگ الکترونیک در مختل کردن سامانه‌های راداری جمهوری ارمنستان و در نتیجه نابودی سیستم پدافندی، تانک‌ها، توپخانه و کاروان‌های تدارکاتی ارتش جمهوری ارمنستان توسط جمهوری آذربایجان را واکاوی و بررسی قرار داده است.

سرگی تسلیتسکی^۳ (۲۰۲۳) میلادی در مقاله‌ای با عنوان «کاربرد وسایل نقلیه هواپیماهای بدون سرنشین در درگیری‌های مسلحانه در سوریه و قره‌باغ کوهستانی» به کاربرد هواپیماهای بدون سرنشین (پهپاد) در میدان نبرد در درگیری‌های سوریه و قره‌باغ اشاره کرده و نقش گسترده عملیات‌های چند مرحله‌ای پهپادها را همچون گروه‌های شناسایی، پهپادهای تهاجمی و مهمات پرسه‌زن، مورد بررسی قرار داده است. وی از افزایش ساخت و در دسترس بودن پهپادهای مختلف برای کشورهای بزرگ و کوچک و حتی گروه‌های مسلح غیردولتی، بعنوان خطری بزرگ اشاره کرده و صادرات کنترل‌نشده فناوری هواپیماهای بدون سرنشین را نگران‌کننده توصیف می‌کند.

1 . Bernike Pranger

2 . Uzi Robin

3 . Sergey tselitski

شفر^۱ و ایدان^۲ (۲۰۲۱) میلادی در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش رژیم صهیونیستی در جنگ دوم جمهوری جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان» به روابط تسلیحات رژیم صهیونیستی و جمهوری آذربایجان پرداخته و تاثیر استفاده از سلاح‌های نوین رژیم صهیونیستی همچون پهپادها را مورد بررسی قرار می‌دهد. در ادامه به اهمیت روابط سیاسی اقتصادی بین جمهوری آذربایجان و رژیم صهیونیستی پرداخته و از اهمیت این رابطه به نفع رژیم صهیونیستی پرده بر می‌دارد. مروری بر پیشینه پژوهش بیانگر این امر است که در پژوهش‌های انجام شده تسلیحات نوین به‌عنوان یک متغیر اصلی مدنظر بوده، اما تاثیر آن بر تغییر موازنه قدرت در جنگ دوم قره‌باغ با بهره‌گیری از چارچوب نظری موازنه قوا که هدف اصلی در این پژوهش است، مورد توجه پژوهش‌های قبلی نبوده و همین امر وجه تمایز و جنبه نوآوری این مقاله نسبت به پژوهش‌های قبلی است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با توجه به امکان استفاده از نتایج آن در مراکز سیاسی، امنیتی و نظامی کشور از نوع کاربردی بوده و از نظر ماهیت و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و با اتکا به مطالعات کتابخانه‌ای و پویس‌های اینترنتی انجام شده است. این تحقیق رویکردی کیفی داشته و داده‌ها با استفاده از استدلال و تحلیل عقلایی به صورت کیفی و تفسیری مورد تحلیل قرار گرفته است.

منازعات بین جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان:

در دوران حیات حکومت اتحاد جماهیر شوروی، نزاع جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان بر سر منطقه قره‌باغ از حد اعتراضات گاه‌وبیگاه طرفین فراتر نرفت و این به‌خاطر اقتدار آه‌نین مسکو در آن دوران بود. با انجام اصلاحات گورباچف، فضا برای طرح خواسته‌های قدیمی درباره قره‌باغ آغاز شد. از ابتدای سال ۱۹۸۸ میلادی به تدریج اختلاف بین ارمنه و آذری‌ها در جنوب قفقاز آشکار شد. پارلمان قره‌باغ در ۱۲ ژوئن ۱۹۸۸ میلادی به جدایی کامل قره‌باغ از جمهوری آذربایجان و پیوستن آن به جمهوری ارمنستان رای داد. در اصل درگیری بین دو کشور

1 . Brenda Shaffer

2 . Avoanim Idan

قفقاز جنوبی در سال ۱۹۸۸ میلادی هنگامی آغاز شد که جمهوری ارمنستان ادعاهای سرزمینی خود علیه جمهوری آذربایجان را مطرح کرد. آرزوی دستیابی به جمهوری ارمنستان بزرگ، شکل‌گیری یک شبکه قوی از مهاجران ارمنی در کشورهای دیگر (دیاسپورا)^۱ و قدرت یافتن این گروه در کشورهای غربی و روسیه و در نهایت بروز و جوه رادیکالی سنتی و چپ‌گرایانه در میان نخبگان ارمنی و تشکیل احزاب افراطی مانند داشناکسیون^۲ باعث شکل‌گیری یک نیروی عظیم روانی - اجتماعی برای اشغال قره‌باغ در فاصله مابین ۱۹۹۲ تا ۱۹۹۴ میلادی گردید، (خیری، ۱۳۹۷: ۱۰۲) همچنین پشتیبانی روسیه از طرفی و جنگ حاکمیت در باکو از طرفی دیگر، از عواملی بودند که به اشغال ۲۰ درصد از خاک جمهوری آذربایجان توسط جمهوری ارمنستان منجر شدند (mitoyan, 2017: 1) در این جنگ نیروهای ارمنی موفق شدند علاوه بر منطقه قره‌باغ کوهستانی هفت منطقه دیگر جمهوری آذربایجان را نیز که در اطراف منطقه قره‌باغ کوهستانی قرار داشتند به اشغال نظامی خود در آورند. با توجه به اینکه چه جمهوری آذربایجان و چه کشورهای دیگر، استقلال جمهوری جدید قره‌باغ با نام ارمنی آرتساخ را به رسمیت نشناختند، وضعیت منطقه قره‌باغ کوهستانی مبهم باقی ماند.

نقطه شروع جنگ دوم قره‌باغ از آنجا بود که در آگوست ۲۰۱۹ میلادی، نخست‌وزیر پاشینیان، قره‌باغ کوهستانی را به‌عنوان بخشی از جمهوری ارمنستان اعلام کرد. این ادعای انحرافی مغایر با هدف و قالب مذاکرات بین‌المللی تحت نظارت روسای مشترک گروه مینسک^۳ و نیز اصول حقوق بین‌الملل بود. در حالی که جمهوری ارمنستان روند صلح را رها کرد و تشدید نظامی را انتخاب کرد، خلق و خوی عمومی در جمهوری آذربایجان به سمت موضع طرفدار جنگ حرکت کرد. در نهایت جرقه افزایش ملی‌گرایی و میهن‌پرستی در جمهوری آذربایجان را برانگیخت و منجر به تظاهرات خیابانی و فشار بی‌سابقه بر دولت برای ادامه عملیات نظامی برای بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی در قره‌باغ شد (Ergun, Valiyev, 2020: 3).

1 . Diaspora

2 . Dashnaksion

3 . OSCE Minsk Group

در روزهای ۱۲ تا ۱۵ ژوئیه سال ۲۰۲۰ میلادی، درگیری میان جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان به یک درگیری نظامی بزرگ در امتداد مرز دولت با مناطق توووز جمهوری آذربایجان و تاووش جمهوری ارمنستان تبدیل شد (محموداوغلی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۴). عملیاتی که توسط نیروهای مسلح جمهوری آذربایجان در ۲۷ سپتامبر ۲۰۲۰ میلادی آغاز شد، بزرگ‌ترین عملیات نظامی در منطقه قفقاز جنوبی از دهه ۱۹۹۰ بوده است (piriyev, iskandarov, 2020: 14).

در عین حال که توافقاتی میان جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان صورت گرفته بود، در تاریخ ۱۰ و ۱۱ اکتبر درگیری میان مناطق منازعه پیش آمد که در نتیجه آن هر دو کشور، یکدیگر را به برهم زنده آتش‌بس متهم کردند. در پی این درگیری‌ها، جمهوری آذربایجان از حمله موشکی نیروهای مسلح جمهوری ارمنستان به یک شهرک پرجمعیت غیرنظامی در گنجه، دومین شهر بزرگ جمهوری آذربایجان، در ساعت ۲ بامداد شوکه شد. این حمله از خاک جمهوری ارمنستان و نه از اراضی اشغالی جمهوری آذربایجان انجام شد و حداقل ده غیرنظامی کشته و تعداد زیادی از جمله زنان و کودکان زخمی شدند (Huseynov, Shafiyev & ۲۰۲۰: ۱۰۶).

از ۱۲ اکتبر ۲۰۲۰ میلادی، با شدت گرفتن درگیری‌ها بین نیروهای جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان در منطقه قره‌باغ، صحنه جنگ به سرعت تغییر کرد. جمهوری آذربایجان موفق شد شهر مهم فضولی را از جمهوری ارمنستان بازپس گیرد، که این امر به لحاظ استراتژیک در پیشروی به سمت دیگر مناطق کلیدی قره‌باغ بسیار حائز اهمیت بود. طی هفته‌های بعد، با ادامه درگیری‌ها، شهرهای دیگری نظیر قبادلی و زنگلان نیز به کنترل نیروهای آذربایجانی درآمدند و جمهوری ارمنستان مجبور به عقب‌نشینی شد. طی این دوره، تلاش‌های بین‌المللی برای آتش‌بس نیز ادامه داشت. سازمان امنیت و همکاری اروپا (OSCE) و روسیه میانجی‌گری‌هایی را آغاز کردند، اما هر دو طرف، توافق‌های آتش‌بس موقت را نقض کردند و عملیات نظامی ادامه یافت. روسیه به عنوان یکی از متحدان سنتی جمهوری ارمنستان، اما با حفظ روابط نزدیک با جمهوری آذربایجان، نقش مهمی در مذاکره و کنترل وضعیت داشت (bagherov, 2023:10). نقطه اوج درگیری‌ها در اوایل نوامبر رخ داد، زمانی که نیروهای جمهوری آذربایجان موفق به تصرف شهر شوشا، که از لحاظ فرهنگی و استراتژیک برای هر دو طرف اهمیت زیادی داشت، شدند. تصرف

شوشا یک پیروزی استراتژیک بزرگ برای جمهوری آذربایجان بود و فشار را بر نیروهای ارمنی دوچندان کرد. سقوط شوشا عملاً راه جمهوری آذربایجان را به مرکز خاکبندی^۱، پایتخت قره‌باغ، باز کرد. در نهایت، تحت فشار نظامی و دیپلماتیک، در تاریخ ۹ نوامبر ۲۰۲۰ میلادی، توافق‌نامه آتش‌بسی بین جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان به امضا رسید که با میانجی‌گری روسیه نهایی شد. بر اساس این توافق که در ۱۰ نوامبر به مرحله اجرا درآمد، جمهوری ارمنستان بخش‌هایی از قره‌باغ را که طی دهه‌ها در اختیار داشت به جمهوری آذربایجان واگذار کرد و نیروهای روسی به عنوان حافظ صلح در منطقه مستقر شدند تا وضعیت را تثبیت کنند. این توافق باعث تغییرات اساسی در وضعیت ژئوپلیتیکی منطقه شد و به حدود ۴۴ روز درگیری پایان داد. این توافق نه تنها وضعیت مرزی و جغرافیایی منطقه قره‌باغ را به طور اساسی تغییر داد، بلکه تأثیرات ژئوپلیتیکی عمیقی در سطح منطقه برجای گذاشت. این جنگ همچنین با برجسته‌سازی اهمیت فناوری‌های پیشرفته نظامی، نشان داد که درگیری‌های آینده در منطقه ممکن است به شکل متفاوتی رقم بخورد، و کشورها را به سوی تقویت توان نظامی و اتخاذ راهبردهای جدید سوق دهد.

نقش بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در جنگ دوم قره‌باغ

مناقشه قره‌باغ تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی شکل گرفته است که بدون شناخت مداخلات خارجی، درک ماهیت آن دشوار خواهد بود. این مناقشه بازتابی از رقابت‌های بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای است.

ترکیه در جنگ دوم قره‌باغ یکی از بازیگران منطقه‌ای تأثیرگذار بود و حمایت‌های متعددی از جمهوری آذربایجان ارائه کرد. این حمایت‌ها در سه حوزه نظامی، دیپلماتیک و راهبردی انجام شد و بر روند جنگ تأثیر گذاشت. در حوزه نظامی، ترکیه پهپادهای بایراکتار TB2 را در اختیار جمهوری آذربایجان قرار داد که در هدف‌گیری تجهیزات زرهی، سامانه‌های دفاع هوایی و استحکامات نظامی مورد استفاده قرار گرفتند. علاوه بر این، مستشاران نظامی ترکیه در برنامه‌ریزی و اجرای عملیات‌های نظامی به جمهوری آذربایجان مشاوره دادند. در مجامع بین‌المللی، ترکیه تلاش کرد تا از موضع جمهوری آذربایجان حمایت کند و نقش فعالی در فضای دیپلماتیک

۱ در زبان ارمنی، استپاناکرت نام دارد.

مرتبط با جنگ ایفا کرد. رسانه‌های ترکیه نیز پوشش گسترده‌ای از تحولات جنگ ارائه کردند. در سطح راهبردی، این جنگ بر مناسبات منطقه‌ای تأثیر گذاشت (Droin & others, 2023). روسیه در جنگ دوم قره‌باغ سیاستی محتاطانه و متوازن اتخاذ کرد که به‌طور غیرمستقیم بر روند درگیری‌ها و تغییر موازنه قوا در منطقه تأثیر گذاشت. در حالی که جمهوری ارمنستان عضو سازمان پیمان امنیت جمعی (CSTO) تحت رهبری روسیه بود، مسکو از ارائه حمایت مستقیم نظامی به ایروان خودداری کرد. این رویکرد که از آن به‌عنوان چراغ سبز روسیه به آذربایجان یاد می‌شود، از جهات مختلفی قابل بررسی است. روسیه برخلاف درگیری‌های گذشته میان جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان، مستقیماً به‌حمایت از ایروان نپرداخت و در روند جنگ مداخله نکرد. بر اساس تعهدات (CSTO)، مسکو تنها در صورتی موظف به دفاع از جمهوری ارمنستان بود که جنگ در داخل مرزهای بین‌المللی این کشور رخ دهد، اما از آنجا که قره‌باغ به‌صورت رسمی بخشی از خاک جمهوری آذربایجان محسوب می‌شد، این تعهد شامل این درگیری نمی‌شد. در عین حال، روسیه از گذشته تأمین‌کننده اصلی تسلیحات برای هر دو کشور بود و حتی در طول جنگ، قراردادهای تسلیحاتی خود را با طرفین تغییر نداد (Kuzio, 2024). این مسأله باعث شد که جمهوری آذربایجان، که از قبل به تجهیزات مدرن‌تری مجهز شده بود، بتواند عملیات نظامی خود را ادامه دهد، در حالی که جمهوری ارمنستان انتظار داشت که روسیه کمک بیشتری ارائه دهد. (Popescu, 2021). بنابراین روسیه در طول درگیری‌ها تلاش کرد که تعادل را میان دو کشور حفظ کند و از اتخاذ مواضع یک‌طرفه اجتناب کرد. روابط سنتی روسیه با جمهوری ارمنستان و هم‌زمان همکاری‌های اقتصادی و انرژی این کشور با جمهوری آذربایجان موجب شد که مسکو سیاستی متوازن را در پیش بگیرد و از ایجاد تنش در روابط خود با هر یک از طرفین جلوگیری کند.

ایران برخلاف برخی از قدرت‌های منطقه‌ای، از مداخله مستقیم در جنگ خودداری کرد و سیاست بی‌طرفی را اعلام نمود. با این حال، نزدیکی جغرافیایی مناطق درگیری به مرزهای شمالی ایران باعث شد که تهران نسبت به تحولات میدانی حساسیت ویژه‌ای داشته باشد. مقامات ایرانی بر لزوم احترام به تمامیت ارضی کشورها تأکید کردند و پیشنهادهایی برای برگزاری مذاکرات میان جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان ارائه دادند. با این حال، ایران در مقایسه با روسیه و ترکیه نقش کم‌رنگ‌تری در فرایند صلح داشت و نتوانست میانجی‌گری مؤثری را در مقایسه با مسکو انجام

دهد. با پایان جنگ، ایران تلاش کرد روابط خود را با هر دو کشور تقویت کند و از پیامدهای احتمالی تغییر موازنه قوا در منطقه بکاهد. در مجموع، ایران در جنگ دوم قره‌باغ سیاستی محتاطانه در پیش گرفت و تلاش کرد که از تغییرات ژئوپلیتیکی در منطقه تأثیر منفی نپذیرد. با این حال، تغییر موازنه قدرت به نفع آذربایجان و ترکیه، چالش‌هایی را برای منافع اقتصادی، امنیتی و ژئوپلیتیکی ایران ایجاد کرده که نیازمند سیاست‌گذاری و راهبردهای جدید در تعامل با کشورهای منطقه است.

ایالات متحده آمریکا در جنگ دوم قره‌باغ برخلاف برخی دیگر از بازیگران بین‌المللی، مداخله مستقیمی در روند درگیری‌ها نداشت. با این حال، سیاست‌های ایالات متحده در قبال این جنگ را می‌توان در سه بعد نظامی، دیپلماتیک و راهبردی بررسی کرد. در بعد نظامی، آمریکا هیچ‌گونه حمایت تسلیحاتی یا نظامی مستقیمی از طرفین جنگ ارائه نداد و برخلاف برخی درگیری‌های دیگر، در این مورد نقشی فعال در تأمین تجهیزات یا کمک‌های نظامی نداشت. با این وجود، تحریم‌های تسلیحاتی آمریکا علیه برخی کشورها، به‌ویژه محدودیت‌هایی که از گذشته علیه صادرات تسلیحاتی به جمهوری آذربایجان وضع شده بود، باعث شد که این کشور بیشتر به تأمین‌کنندگان تسلیحاتی دیگر، مانند ترکیه و رژیم صهیونیستی، متکی باشد. (Haberman & Cormarie, 2024).

رژیم صهیونیستی در جنگ دوم قره‌باغ از طریق همکاری‌های نظامی، اطلاعاتی و راهبردی با جمهوری آذربایجان، به یکی از تأمین‌کنندگان اصلی تسلیحات و فناوری‌های پیشرفته برای این کشور تبدیل شد. این همکاری‌ها که پیش از جنگ آغاز شده بود، در طول درگیری به‌اوج خود رسید و بر روند جنگ تأثیرگذار بود. در بعد نظامی، سامانه‌های پهپادی، موشک‌های هدایت‌شونده و تجهیزات جنگ الکترونیک از جمله مهم‌ترین سلاح‌هایی بودند که جمهوری آذربایجان از این رژیم دریافت کرد. پهپادهای هاروپ، که قابلیت حملات انتحاری و هدف‌گیری دقیق سامانه‌های دفاعی و زرهی را دارند، نقش مهمی در عملیات‌های نظامی جمهوری آذربایجان ایفا کردند. همچنین، گزارش‌هایی منتشر شد که نشان می‌داد برخی از این تجهیزات مستقیماً در عملیات‌های کلیدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. علاوه بر این، رژیم صهیونیستی در زمینه جنگ الکترونیک نیز فناوری‌هایی را در اختیار جمهوری آذربایجان قرار داد که برای اختلال در ارتباطات و سیستم‌های راداری نیروهای ارمنی به کار گرفته شد. همچنین روابط نزدیک میان سرویس‌های امنیتی رژیم صهیونیستی و جمهوری آذربایجان، به تبادل اطلاعات و تحلیل‌های راهبردی منجر شد که این

همکاری‌ها شامل داده‌های شناسایی از طریق ماهواره‌ها و پهپادهای تجسسی بوده که به جمهوری آذربایجان در طراحی عملیات‌های نظامی کمک کرده است. (Wrobe, 2025).

اتحادیه اروپا به‌عنوان یکی از اعضای گروه مینسک، تلاش‌هایی برای میانجی‌گری در جنگ انجام داد و مقامات اروپایی بارها خواستار توقف درگیری‌ها شدند و بر راه‌حل صلح‌آمیز از طریق مذاکره تأکید کردند. (Kolarz, 2023). این اتحادیه به‌دلیل وابستگی به منابع انرژی جمهوری آذربایجان، رویکردی متعادل در قبال این کشور اتخاذ کرد. جمهوری آذربایجان یکی از تأمین‌کنندگان گاز طبیعی برای اروپا است و این موضوع باعث شد که اتحادیه اروپا، به‌ویژه پس از کاهش وابستگی به انرژی روسیه، همکاری‌های اقتصادی و سیاسی خود را با جمهوری آذربایجان تقویت کند. با این حال، اتحادیه اروپا هم‌زمان تلاش کرد تا از طریق مذاکرات دیپلماتیک، روابط خود با جمهوری ارمنستان را نیز حفظ کند و به‌بازسازی مناطق آسیب‌دیده از جنگ کمک نماید.

تسلیمات نوین و تغییر موازنه قوا در جنگ دوم قره‌باغ

تاریخچه تسلیمات به‌اندازه تاریخ تمدن انسانی قدمت دارد و با گذر از دوره‌های تاریخی مختلف، توسعه سلاح‌ها به‌طرز چشمگیری سرعت گرفته است. در قرون وسطی سلاح‌های سنگین و زره‌های پیشرفته استفاده می‌شدند اما با آغاز دوران مدرن و انقلاب صنعتی، جنگ‌افزارها به‌سرعت پیشرفته‌تر شدند و تفنگ‌ها و توپخانه‌های مدرن، نخستین نشانه‌های تسلیمات امروزی را نمایان کردند. در قرن بیستم و با وقوع دو جنگ جهانی، فناوری تسلیمات به‌اوج خود رسید و ابداعات جدیدی همچون تانک، هواپیماهای جنگی و در نهایت سلاح‌های هسته‌ای پا به‌عرصه گذاشتند. در سال‌های اخیر، توسعه فناوری‌های نوینی مانند پهپادها، موشک‌های هدایت‌شونده و جنگ‌افزارهای سایبری، میدان نبرد را به‌طرز شگرفی تغییر داده است و تسلیمات را به‌ابزارهای پیچیده‌ای برای اعمال قدرت و برتری نظامی بدل کرده است. پهپادها و پرنده‌های بدون سرنشین امروزه جایگاه ویژه‌ای در تجهیزات سازمانی نیروهای نظامی کشورهای مختلف در فن‌آوری پیدا نموده‌اند (حیسی، ۱۳۹۷). در حال حاضر، با ظهور پهپادهای متوسط و کوچک، تاکتیک‌های استفاده از آن‌ها علیه سامانه‌های موشکی ضد هوایی و پدافند هوایی در درگیری‌های نظامی در سال‌های اخیر به‌طور چشمگیری تغییر

کرده است. تجربه درگیری‌های نظامی اخیر نشان می‌دهد که استفاده از حمله گسترده پهپاد به سامانه‌های پدافند هوایی منجر به فرسودگی سریع منابع رزمی سامانه پدافند هوایی و ناتوانی بعدی آن‌ها در دفع حمله هواپیماهای سرنشین‌دار و همچنین دقت موشک‌های کروز هدایت شونده می‌شود (Афонин, & others, 2020). بنابراین کشورهای کوچک‌تر توانستند با استفاده از تسلیحات نوین ظرفیت نظامی به دست آورده و در نهایت در میدان‌های نبرد قدرتمندتر عمل کنند (Pranger, 2021: 4). استفاده از تکنولوژی‌های نظامی جدید در جنگ دوه قره‌باغ، قاعده بازی را به سود جمهوری آذربایجان تغییر داده و موجب جابه‌جایی موازنه قوا در جنگ دوم شد. این درگیری ترکیب پلتفرم‌های قدیمی مانند تانک‌ها و جنگ‌الکترونیک را با قابلیت‌های فناوری جدید از جمله پهپادها نشان داد (Мальцевич, Солодкий, 2022: 4).

جنگ دوم قره‌باغ در ۲۷ سپتامبر ۲۰۲۰ میلادی آغاز شد. در پی درگیری‌های کوتاه‌مدت بین ارمنستان و آذربایجان، جنگ دستاوردهای قابل توجهی برای جمهوری آذربایجان در پی داشت (Kinik, Çelik, 2021: 7) به طوری که موازنه قوا به شکل چشمگیری به نفع جمهوری آذربایجان تغییر کرد. این کشور با بهره‌گیری از درآمدهای نفت و گاز و به کمک تجهیزات مدرن، به‌ویژه پهپادهای ترکیه‌ای و رژیم صهیونیستی، توانست حملات موثری علیه جمهوری ارمنستان انجام دهد. حمایت گسترده ترکیه و رژیم صهیونیستی از جمهوری آذربایجان، در کنار پیشرفت در جنگ‌های الکترونیک و استفاده از پهپادها، تاکتیک‌های جدیدی را به میدان آورد که به جمهوری آذربایجان اجازه داد با کارایی بالا و تلفات کم، اراضی خود را بازپس گیرد. در نتیجه، تغییرات تکنولوژیک، منابع مالی و حمایت‌های بین‌المللی، موازنه قوا را در جنگ دوم به نفع جمهوری آذربایجان تغییر داد و منجر به توافق آتش‌بسی شد که جمهوری ارمنستان را وادار به عقب‌نشینی از بسیاری از مناطق کرد. این تغییرات نشان‌دهنده اهمیت روزافزون فناوری و اتحادیه‌های منطقه‌ای در تعیین نتیجه جنگ‌های مدرن است.

تحقیقات نشان داده است که جمهوری آذربایجان در نبرد از انواع مختلف پهپادها همچون پهپادهای تهاجمی بایراکتار TB2 ترکیه دارای موشک‌ها و بمب‌های با دقت بالا، هواپیماهای بدون سرنشین کامیکازه هاروپ ساخت رژیم صهیونیستی در ابعاد بزرگ و چندین نوع کامیکازه‌های کوچک استفاده کرده (Мальцевич, Солодкий, 2022: 3) که نشان‌دهنده

تحولاتی است که تسلیحات مدرن در شکل دهی به نتایج نظامی ایجاد می‌کنند و موجب تغییر در موازنه قدرت می‌شوند به‌ویژه در برابر نیروهایی همچون جمهوری ارمنستان که به تجهیزات کلاسیک و سنتی تری متکی هستند.

جنگ دوم قره‌باغ نه تنها یک درگیری منطقه‌ای بود، بلکه نمایانگر روندهای جهانی در عرصه نظامی و تأثیر فناوری‌های نوین بر جنگ‌های مدرن است.

الهام علی‌اف، رئیس‌جمهور آذربایجان، در مصاحبه‌ای با فرانس ۲۴ در ۱۵ اکتبر ۲۰۲۰ میلادی، در پاسخ به این سوال که "چند پهپاد ترکیه دارید؟" گفت: «ما به اندازه کافی برای دستیابی به اهداف خود داریم. فکر می‌کنم می‌توانید بفهمید که این اطلاعاتی است که ترجیح می‌دهم فاش نکنم.» وی با اشاره به اینکه چگونه پهپادهای ترکیه در این درگیری تفاوت ایجاد کردند، بیان کرد که نیروهای وی با پهپادهایی که از ترکیه خریداری کرده بودند یک میلیارد دلار تجهیزات نظامی متعلق به نیروهای جمهوری ارمنستان را منهدم کردند (Özdemir, 2020: 30).

پهپادهای بایراکتار TB2 که ترکیه از آنها به‌طور موثر در عملیات در سوریه و لیبی استفاده کرده بود، خسارات سنگینی را در جنگ دوم قره‌باغ به‌ویژه به سامانه‌های پدافند هوایی و نیروهای مکانیزه وارد کرد. بمب‌های هدایت لیزری نوع MAM-L تولید شده توسط Roketsan که این پهپادها با خود حمل می‌کردند نیز نقش اصلی را در جنگ قره‌باغ ایفا کردند (Kinik, Çelik, ۲۰۲۱: ۱۴). آنچه واقعاً برجسته است، عملکرد بالای آنها در مأموریت‌های حمله با هدایت دقیق است. از این نظر، پهپادها برای انهدام سامانه‌های پدافند هوایی و مراکز فرماندهی-کنترل ترجیح داده می‌شوند.

استفاده مؤثر جمهوری آذربایجان از پهپادها تأثیر جدی در سطح جهانی داشته است. درحالی که تقلیل کامل پیروزی جمهوری آذربایجان به این تجهیزات بسیار ساده‌انگارانه خواهد بود، اما مسلم است که تعداد بیش از حد خودروها و مواد تخریب شده توسط سامانه‌های پهپاد و شاید مهم‌تر از آن ضربه و آسیب روانی آنها به ارمنی‌ها باشد. در دوره آتی، پهپادها و اقداماتی که می‌توان علیه این سامانه‌ها انجام داد، با توجه به اجرای موفقیت‌آمیز آنها در جنگ ۲۰۲۰ میلادی قره‌باغ، یکی از موارد مهم برای اروپا خواهد بود. درواقع، بلافاصله پس از درگیری، یکی از اعضای شورای روابط خارجی اروپا، توجه خود را به نقاط ضعف ارتش‌های اروپایی در زمینه پارازیت‌های ضد هواپیماهای بدون سرنشین و دارایی‌های حفاظت از پایگاه جلب کرد و گفت

که در صورت عدم اقدام، کشورهای عضو کوچک و متوسط، به‌ویژه، مانند ارتش جمهوری ارمنستان در یک جنگ جنبشی مدرن، بدبخت خواهند شد (Lyal, 2020: 3).

رژیم صهیونیستی نه تنها قبل از جنگ تسلیحات و تکنولوژی در اختیار جمهوری آذربایجان قرار می‌داد، بلکه شواهدی نیز وجود دارد که نشان می‌دهد در طول جنگ ارسال‌های تدارکاتی نیز صورت گرفته است (haarets, 2012). پس از شروع درگیری در سپتامبر ۲۰۲۰ میلادی، تسلیحات رژیم صهیونیستی، به‌ویژه پهپادهای هاروپ، در این مرحله نقش مهمی در دفع تهاجمات جمهوری ارمنستان ایفا کردند. همچنین این تسلیحات به‌همراه محصولات آذربایجانی تولید شده با فناوری رژیم صهیونیستی، نقش اساسی در جنگ داشتند. جیحون بایراموف^۱ وزیر امور خارجه جمهوری آذربایجان گفت: «استفاده ماهرانه از تسلیحات پیشرفته و بسیار دقیق از جمله تسلیحات ساخت رژیم صهیونیستی به‌ویژه هواپیماهای بدون سرنشین توسط نیروهای مسلح جمهوری آذربایجان نقش استثنایی در پیروزی آذربایجان داشت» (Azernews, 2021).

یکی از عوامل اصلی موفقیت جمهوری آذربایجان در میدان نبرد، ادغام سیستم‌های تسلیحاتی رژیم صهیونیستی و ترکیه بود. به‌عنوان مثال، نیروهای جمهوری آذربایجان به‌جای استفاده از هواپیماهای بدون سرنشین برای مأموریت‌های منفرد مانند جمع‌آوری اطلاعات یا حملات تک‌هدف که یک تاکتیک رایج است، از پهپادها برای انجام چندین مأموریت در طول یک پرواز استفاده کردند (Soylu, 2021: 14). به‌عنوان مثال، جمهوری آذربایجان با استفاده پیچیده و نوآورانه از فناوری پهپاد، توانست سامانه دفاع هوایی اس-۳۰۰^۲ جمهوری ارمنستان را که توسط روسیه عرضه شده بود، ناتوان کند. برخی از موارد استفاده از تسلیحات و فناوری نوآورانه نشان می‌دهد که پیش‌برنامه‌ریزی گسترده جمهوری آذربایجان صورت گرفته است و احتمالاً با همکاری و مطالعه کارشناسان نظامی ترکیه و رژیم صهیونیستی صورت گرفته است (Avinoam, Shaffer, 2021: 200).

با توجه به‌مباحثی که مطرح شد اختلاف در تجهیزات نظامی بین جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان نقشی اساسی در نتیجه نهایی جنگ دوم قره‌باغ ایفا کرد و به‌آذربایجان برتری چشمگیری بخشید. در کنار موارد ذکر شده در رابطه با پهپادها و نقش آنها، لازم به‌بیان تفاوت‌های دیگری میان

1 . Jeyhun Bayramov

2 . S-300

جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان در حوزه توپخانه و راکت اندازها، موشک‌های بالستیک و سیستم‌های ضد موشکی، تانک‌ها و خودروهای زرهی و پدافند هوایی نیز می‌باشد.

توپخانه و راکت‌اندازهای چندگانه: جمهوری آذربایجان در این جنگ از راکت‌اندازهای چندگانه مانند BM-30 Smerch و راکت‌اندازهای ترکیه‌ای T-300 Kasirga بهره برد. این تسلیحات با برد بلند و قدرت تخریب بالا می‌توانستند اهداف جمهوری ارمنستان را در عمق خطوط دفاعی این کشور مورد حمله قرار دهند. همچنین، توپخانه جمهوری آذربایجان به‌خوبی با پهپادهای شناسایی هماهنگ شده بود و این امکان را داشت که با دقت بالاتری حملات خود را انجام دهد.

موشک‌های بالستیک و سیستم‌های ضد موشکی: هرچند که جمهوری ارمنستان نیز از موشک‌های بالستیک «اسکاد»^۱ و «توچکا-U»^۲ ساخت شوروی استفاده کرد، اما جمهوری آذربایجان با استفاده از سامانه‌های دفاع هوایی مدرن‌تر و متنوع‌تر، از جمله «باراک-۸»^۳ ساخت رژیم صهیونیستی، توانست در مقابل برخی از این حملات موشکی از خود دفاع کند. همچنین جمهوری آذربایجان از موشک‌های بالستیک «لورا»^۴ ساخت رژیم صهیونیستی بهره برد که دقت بالایی در حملات تاکتیکی دارند و قادر به نابودی اهداف کلیدی در فاصله‌های دور بودند.

تانک‌ها و خودروهای زرهی: در حالی که هر دو طرف از تانک‌های قدیمی T-72 و زره‌پوش‌های مشابه دوران شوروی استفاده می‌کردند، تفاوت در به‌کارگیری این تجهیزات چشمگیر بود. پهپادهای جمهوری آذربایجان بارها تانک‌های ارمنی را در جای خود متوقف کرده و از کار انداختند. با اینکه جمهوری ارمنستان تانک‌ها و خودروهای زرهی قابل توجهی داشت، این ادوات به دلیل آسیب‌پذیری در برابر حملات پهپادی، تأثیرگذاری کمتری داشتند.

پدافند هوایی: جمهوری ارمنستان از سیستم‌های پدافند هوایی مانند «اوسا»^۵ و «استرلا-۱۰»^۶ که متعلق به دوران شوروی بودند، استفاده می‌کرد. این سیستم‌ها کارایی کافی برای مقابله با پهپادهای

- 1 . Scud missile
- 2 . Tochka-U
- 3 . Barak 8
- 4 . Lora
- 5 . Osa
- 6 . Strela-10

مدرن نداشتند، زیرا نمی‌توانستند اهداف کوچک و کم‌ارتفاع مانند پهپادهای انتحاری یا شناسایی را به‌طور مؤثری رهگیری کنند. از سوی دیگر، جمهوری آذربایجان از سیستم‌های پدافندی چون «تور»^۱ و «باراک-۸» استفاده می‌کرد که عملکرد بهتری در مقابله با تهدیدات هوایی داشتند.

نقش جنگ الکترونیک: جمهوری آذربایجان با سرمایه‌گذاری در سیستم‌های جنگ الکترونیک توانست شبکه‌های ارتباطی و برخی سیستم‌های دفاعی جمهوری ارمنستان را مختل کند. این جنگ الکترونیک باعث شد که ارتباطات نیروهای ارمنی دچار اختلال شود و در نتیجه، واکنش مناسب به حملات پهپادی و موشکی دشوارتر گردد. سیستم‌های اختلال و شنود پیشرفته به جمهوری آذربایجان این امکان را داد که بسیاری از اهداف را بدون دریافت هشدار کافی از سوی جمهوری ارمنستان، مورد حمله قرار دهد.

استفاده از مهمات هوشمند و دقیق: جمهوری آذربایجان همچنین از انواع مهمات هوشمند و هدایت‌شونده استفاده کرد که کارایی عملیات‌هایش را به‌طور چشمگیری افزایش داد. مهمات هدایت‌شونده دقیق به نیروهای آذری اجازه می‌داد اهداف نظامی حیاتی جمهوری ارمنستان را با حداقل خطا و آسیب جانبی نابود کنند، که این سطح از دقت، تفاوت بزرگی در این درگیری ایجاد کرد.

پشتیبانی لجستیکی و انعطاف‌پذیری عملیاتی: سرمایه‌گذاری جمهوری آذربایجان در زنجیره لجستیکی پیشرفته، به نیروهای این کشور انعطاف بیشتری در میدان نبرد داد. سیستم‌های لجستیک کارآمد و تسلیحات مدرن‌تر کمک کردند تا جمهوری آذربایجان بتواند در هر مرحله از جنگ، سرعت و مانورپذیری بیشتری داشته باشد. در مقابل، جمهوری ارمنستان به‌دلیل محدودیت در تأمین سریع مهمات و پشتیبانی زرهی، در تطبیق با شرایط میدانی با دشواری روبرو شد.

جنگ دوم قره‌باغ آسیب‌پذیری نیروهای زمینی سنتی (زرهی و مکانیزه) را در برابر تسلیحات پهپادهای پیشرفته (8: Kasapoglu, 2020) ثابت کرد. در مجموع در طول جنگ ۴۴ روزه، حدود ۱۵۰۰ سامانه پدافند هوایی و توپخانه، زره‌پوش و سایر خودروهای دشمن (Piriyev & others, 2021: 21) که فعالیت پهپادها از اهمیت خاصی برخوردار بود، منهدم شد. مایکل کوفمن بیان می‌کند

1 . Tor missile system

که «جنگ دوم قره باغ نشان داد که سیستم‌های دفاع موشکی شوروی که توسط ارتش جمهوری ارمنستان استفاده می‌شد، برای مبارزه با پهپادهای مدرن نامناسب بودند» (Kofman, 2020: 103). در ادامه بیان تفاوت‌ها میان تسلیحات دو کشور، لازم است به ضعف‌های تسلیحاتی جمهوری ارمنستان که موجب شکست این کشور شد، اشاره شود. این ضعف به‌ویژه در حوزه فناوری‌های مدرن نظامی و تسلیحات پیشرفته جمهوری آذربایجان مشهود بود.

محدودیت در تنوع تسلیحاتی: جمهوری ارمنستان به شدت به تسلیحات ساخت روسیه متکی بود، از جمله سامانه‌های پدافند هوایی مانند S-300 و Tor-M2KM. با وجود کارآمدی این سیستم‌ها در برابر تهدیدات سنتی، آن‌ها برای مقابله با موج حملات پهپادی کم‌هزینه و کوچک که جمهوری آذربایجان به‌طور گسترده به کار گرفت، ناکافی بودند. سامانه‌های پدافند هوایی جمهوری ارمنستان نیز به دلیل پراکندگی ضعیف و نبود شبکه‌سازی پیشرفته، به راحتی شناسایی و منهدم شدند.

نبود فناوری‌های جنگ الکترونیک پیشرفته: جمهوری آذربایجان با استفاده از فناوری‌های جنگ الکترونیک توانست ارتباطات نظامی جمهوری ارمنستان را مختل کرده و عملیات آن‌ها را ناکارآمد کند. در مقابل، نیروهای جمهوری ارمنستان فاقد تجهیزات ارتباطی پیشرفته و هماهنگی کافی برای واکنش سریع به حملات بودند. همچنین این کشور به دلیل نبود زیرساخت‌های مدرن جنگ الکترونیک، توان مقابله با این استراتژی را نداشت. ضعف در سامانه‌های دفاع سایبری و الکترونیک باعث شد بسیاری از تجهیزات حساس ارمنی مورد هدف قرار گیرد.

نبود پهپادها و سیستم‌های ضد پهپادی موثر: یکی از بزرگ‌ترین نقاط ضعف جمهوری ارمنستان، نبود پهپادهای کارآمد برای شناسایی و حملات هوایی و همچنین ابزار مناسب برای مقابله با پهپادهای جمهوری آذربایجان بود. در حالی که جمهوری آذربایجان با استفاده از پهپادهای بایراکتار و هاروپ موفق به انهدام گسترده تجهیزات زرهی و پدافندی جمهوری ارمنستان شد سامانه‌های روسی S-300 و Osa-AKM که ستون دفاع هوایی جمهوری ارمنستان بودند، در برابر حملات این پهپادها کارایی چندانی نداشتند زیرا که پهپادهای قدیمی ارمنی قابل رقابت با فناوری‌های نوین آذربایجانی نبوده و در نهایت نتوانستند پاسخ متقابلی ارائه دهند.

مشکلات لجستیکی و سازمانی: تسلیحات زمینی جمهوری ارمنستان عمدتاً قدیمی و فرسوده بودند و توان رقابت با تانک‌ها و تجهیزات مدرن جمهوری آذربایجان را نداشتند همچنین این کشور با مشکلاتی در تأمین و توزیع تسلیحات مواجه بود. ضعف در زنجیره تأمین نظامی و نبود برنامه‌ریزی کافی برای پشتیبانی از نیروهای خط مقدم، منجر به خالی شدن ذخایر مهمات و تأخیر در واکنش به تحولات میدان نبرد شد. همچنین، کمبود نیروی انسانی متخصص در به کارگیری تجهیزات مدرن یکی دیگر از عوامل تضعیف توان رزمی این کشور بود.

تأثیر وابستگی بیش از حد به روسیه: یکی از چالش‌های اساسی جمهوری ارمنستان وابستگی بیش از حد به روسیه در حوزه تأمین تسلیحات بود. روسیه در جریان جنگ، از حمایت نظامی جدی از جمهوری ارمنستان خودداری کرد، در حالی که جمهوری آذربایجان از منابع متنوعی مانند ترکیه و رژیم صهیونیستی برای تهیه تسلیحات استفاده کرد. این عدم تنوع باعث شد جمهوری ارمنستان در برابر یک نیروی مجهز به فناوری‌های متنوع و پیشرفته، ضعیف ظاهر شود. جنگ دوم قره‌باغ ضعف عمیق ساختار تسلیحاتی و استراتژی نظامی جمهوری ارمنستان را آشکار کرد. نبود تنوع در منابع تسلیحاتی، ناتوانی در مقابله با تهدیدات مدرن مانند پهپادها و ضعف در هماهنگی استراتژیک و لجستیک، نقش کلیدی در شکست این کشور ایفا کردند. به عبارتی جنگ دوم قره‌باغ برای جمهوری ارمنستان نه تنها یک شکست نظامی، بلکه هشدار استراتژیک بود که بر ضرورت تغییر در نگرش به تهدیدات مدرن و تقویت توانایی‌های دفاعی و تهاجمی داشته و لزوم بازنگری در دکترین نظامی و سرمایه‌گذاری در تسلیحات مدرن را برای مقابله با تهدیدات آینده برجسته کرد. این تجربه همچنان سیاست‌های نظامی جمهوری ارمنستان را در سال‌های اخیر شکل می‌دهد.

فهرست تسلیحات نظامی جمهوری ارمنستان و جمهوری آذربایجان در جنگ قره‌باغ (پهپادها، موشک‌ها و راکت اندازه‌ها)،

، به نقل از: محموداوغلی و همکاران، (۱۴۰۱) Shaikh, Rumbaugh, 2020

مشخصات جمهوری آذربایجان	مشخصات جمهوری ارمنستان	مشخصات جمهوری آذربایجان	مشخصات جمهوری ارمنستان
موشک توچکا ۱۲۰ کیلومتر	موشک بالستیک با برد ۱۲۰ کیلومتر	موشک توچکا ۱۲۰ کیلومتر	موشک بالستیک با برد ۱۲۰ کیلومتر
۷۹ یو	موجودی برآورده شده ۳ یا ۴ پرتابگر	۷۹ یو	موجودی برآورده شده ۴ پرتابگر

سیاست دفاعی

مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری ارمنستان	مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری آذربایجان
موشک بالستیک خریداری شده از روسیه در سال ۲۰۱۶ میلادی با برد ۲۸۰-۳۰۰ کیلومتر موجودی برآورده شده حدود ۸ پرتابگر و ۲۵ موشک	موشک اسکندر-ای	موشک بالستیک خریداری شده از رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۱۷-۲۰۱۸ میلادی با برد ۲۸۰ کیلومتر موجودی برآورده شده حدود ۴ پرتابگر و ۵۰ موشک	موشک لورا
موشک بالستیک با برد ۳۰۰ کیلومتری به جامانده از اتحاد جماهیر شوروی موجودی برآورده شده حدود ۸ پرتابگر و ۲۵ موشک	موشک اس-۱ سی اسکاد-ای	موشک هدایت شونده خریداری شده از رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۰۵-۲۰۰۹ میلادی با برد ۱۵۰ کیلومتر موجودی برآورده شده حدود ۶ پرتابگر و ۵۰ موشک	موشک اکسترا
پهپاد بومی شناسایی معرفی شده در سال ۲۰۱۴ میلادی	پهپاد ایکس ۵۵	پهپاد خریداری شده از ترکیه در سال ۲۰۲۰ میلادی مجهز به مهمات سبک و توانایی پرواز ۲۴ ساعت	پهپاد تی بی ۲ بایراکتار
پهپاد بومی شناسایی معرفی شده در سال ۲۰۱۱ میلادی	پهپاد کرانک	پهپاد خریداری شده از رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۱۴-۲۰۱۶ میلادی برای از بین بردن رادار و سرکوب پدافند هوایی دشمن توانایی پرواز ۶ ساعت موجودی برآورده شده ۵۰ عدد	پهپاد هاروپ

مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری ارمنستان	مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری آذربایجان
مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری ارمنستان	مشخصات	تسلیحات نظامی جمهوری آذربایجان
هیچ گزارشی از تملک جمهوری ارمنستان بر این پهپاد روسی وجود نداشت؛ اما گزارش ها حاکی از استفاده آن در پایان جنگ قره باغ داشت.	پهپاد اورلان ۱۰	پهپاد خریداری شده از رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۱۹-۲۰۱۶ میلادی موجودی برآورد شده ۸۰ عدد	پهپاد اوربیترا ۱-ک
خریداری شده از روسیه در سال های ۲۰۱۷-۲۰۱۵ میلادی برد ۹۰ کیلومتری موجودی برآورد شده ۶ پرتابگر	راکت انداز بی ام ۳۰ اسمرچ	خریداری شده از روسیه در سال های ۲۰۱۱-۲۰۱۳ میلادی برد ۹۰ کیلومتری موجودی برآورد شده ۳۰-۴۰ پرتابگر	راکت انداز بی ام ۳۰ اسمرچ
خریداری شده از چین در سال ۱۹۹۹ میلادی برد ۱۲۰ کیلومتر موجودی برآورد شده ۴-۸ پرتابگر	راکت انداز ۸۰ وی ام	خریداری شده از ترکیه در سال ۲۰۱۵-۲۰۱۶ میلادی برد ۱۲۰ کیلومتر موجودی برآورد شده ۲۰ پرتابگر	راکت انداز تی ۳۰۰ کاسیرگا
خریداری شده از روسیه در بازه ۲۰۱۶ میلادی برد ۱۰ کیلومتر	راکت انداز توس آ ۱	خریداری شده از رژیم صهیونیستی وجودی برآورد شده ۱۰ عدد اوربیترا ۳، ۱۰۰ عدد اسکای استرایکر، ۲ عدد هرمس ۹۰۰ و ۱۰ عدد هرمس ۴۵۰	پهپادهای اوربیترا ۳، اسکای استرایکر و هرمس ۹۰۰ و ۴۵۰
خریداری شده از روسیه در ۱۹۹۶ میلادی برد ۲۰ کیلومتر	راکت انداز بام-۲۱ گراد	خریداری شده از ترکیه موجودی برآورد شده ۲۰ پرتابگر تی ۳۰۰، ۴۰ پرتابگر تی ۱۲۲ و ۳۰ پرتابگر تی ۱۰۷	راکت انداز تی ۳۰۰، تی ۱۲۲ و تی ۱۰۷

به طور کلی باید اذعان کرد که جمهوری آذربایجان توانست از طریق همکاری‌های تسلیحاتی گسترده با ترکیه و رژیم صهیونیستی در حوزه فناوری‌های نظامی پیشرفته همچون پهپادها، جنگ الکترونیک، مهمات هوشمند و تجهیزات مدرن‌تر پدافندی و موشکی در مقابل جمهوری ارمنستان که در طول جنگ همواره از تسلیحات نظامی سنتی‌تر نسبت به این کشور استفاده می‌کرد، برتری تاکتیکی داشته باشد و با پیروزی در جنگ دوم قره‌باغ، موازنه قوا را در منطقه به نفع خود تغییر دهد. تغییری که دیگر کشورها را به توسعه تسلیحات نظامی به خصوص در حوزه پهپادها برای ارتقا امنیت خود و مقابله با دشمنان آنان ترغیب کرد.

نتیجه گیری

جنگ دوم قره‌باغ بین جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان نمونه‌ای از تأثیر فناوری‌های نوین نظامی بر روند درگیری‌ها و تغییر موازنه قوا در منازعات منطقه‌ای بود. این جنگ نشان داد که درگیری‌های نظامی دیگر صرفاً به نیروی انسانی و تجهیزات سنتی وابسته نیستند بلکه، کشورهایی که به تسلیحات مدرن و سامانه‌های پیشرفته مجهز باشند، می‌توانند به برتری عملیاتی دست یابند. بنابراین در حالی که طی دهه‌های گذشته، نبردهای منطقه‌ای بیشتر بر استفاده از تجهیزات زرهی، توپخانه و حملات هوایی کلاسیک متکی بودند، جنگ دوم قره‌باغ آغازگر دوره‌ای جدید در کاربرد تسلیحات نوین و تغییرات بنیادین در راهبردهای نظامی بود. تسلیحات نوین به ویژه پهپادهای پیشرفته و سامانه‌های موشکی هوشمند به جمهوری آذربایجان این امکان را داد که با هزینه‌ای کمتر و دقتی بالاتر، به اهداف نظامی مورد نظر خود در جنگ دوم قره‌باغ دست یابد. بنابراین این جنگ را می‌توان نمونه‌ای از نقش فزاینده تسلیحات نوین در راهبردهای نظامی معاصر دانست. علاوه بر نقش تسلیحات نوین، همکاری‌های بین‌المللی و روابط استراتژیک نیز در روند جنگ تأثیر داشتند. ترکیه و رژیم صهیونیستی با تأمین پهپاد و سیستم‌های نظامی مورد نیاز جمهوری آذربایجان، نقش موثری در این جنگ ایفا کردند که این همکاری‌ها نشان داد فناوری‌های پیشرفته علاوه بر کارکرد نظامی، می‌توانند به ابزاری برای تغییر جایگاه ژئوپلیتیک کشورها تبدیل شوند. از منظر راهبردی و سیاسی، جنگ دوم قره‌باغ پیامدهای گسترده‌ای برای منطقه قفقاز و مناسبات بین‌المللی داشت. این جنگ بر تغییر موازنه قوا تأثیر گذاشته و برخی کشورها را به سمت سرمایه‌گذاری بیشتر در تسلیحات نوین سوق داد.

همچنین، با توسعه همکاری‌های نظامی جمهوری آذربایجان با رژیم صهیونیستی و ترکیه در این جنگ، معادلات ژئوپلیتیکی منطقه تحت تأثیر قرار گرفت. تغییر موازنه در این جنگ برای جمهوری اسلامی ایران، پیامدهای متعددی به همراه دارد. از یک سو، وابستگی جمهوری آذربایجان به تسلیحات پیشرفته ترکیه و رژیم صهیونیستی، ملاحظات امنیتی جدیدی را برای ایران ایجاد کرده و ضرورت تقویت سامانه‌های پدافندی و قابلیت‌های جنگ الکترونیک را افزایش داده است. همچنین، حضور و نفوذ نظامی-اطلاعاتی بازیگران فرامنطقه‌ای در نزدیکی مرزهای ایران، می‌تواند پیامدهای امنیتی برای جمهوری اسلامی ایران همراه داشته باشد که برای کاهش تأثیر این‌گونه موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

پیشنهادهای

- جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با رصد تحولات فناوری و تقویت همکاری‌های دفاعی با کشورهای منطقه، مانع از پیامدهای سیاسی و امنیتی منفی این گونه تحولات شود.
- با توجه به اهمیت روزافزون تسلیحات نوین در جنگ‌ها، جمهوری اسلامی ایران باید برای توسعه و گسترش فناوری‌های نظامی نوین، سرمایه‌گذاری جدی داشته باشد.
- جمهوری اسلامی ایران به منظور کاهش پیامدهای منفی تحولات منطقه، توسعه همکاری‌های اقتصادی با کشورهای منطقه را به‌عنوان یک ابزار کلیدی در تقویت روابط دوجانبه مورد توجه قرار دهد. این همکاری‌ها می‌تواند به کاهش وابستگی به قدرت‌های خارجی و تقویت روابط دوجانبه کمک کند و از این طریق، زمینه‌ساز ثبات و امنیت در منطقه باشد.
- تعاملات دیپلماتیک و همکاری‌های منطقه‌ای بین‌المللی در زمینه مدیریت تنش‌های نظامی می‌تواند از پیامدهای ناخواسته این گونه تنش‌ها جلوگیری نماید.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- خیری، مصطفی، (۱۳۹۷)، «روسیه و مناقشه قره‌باغ» فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۱۰۲.
- محموداوغلی، رضا، ابراهیمی، مرتضی، فتاحی اردکانی، حسین، (۱۴۰۱)، «جنگ دوم قره‌باغ (۲۰۲۰): علل، زمینه‌ها و پیامدها»، فصلنامه سیاست دفاعی شماره ۱۱۹.

حبیبی، نیک بخش، (۱۳۹۷)، «ارائه مدل اثربخش بکارگیری بهینه پهپاد در توانمند سازی عملیات آینده سازمان های دفاعی (مطالعه موردی عملیات پروازی نیروی هوایی)»، فصلنامه آینده پژوهی دفاعی، شماره ۴. سازمانده، بهاره، عظیمی، ابوالفضل، نظری، علی اکبر (۱۳۸۹)، «نظریه موازنه قدرت والتز: نقد و بررسی کارآمدی آن در عصر حاضر»، فصلنامه روابط خارجی، سال دوم، شماره چهارم.

Art, Robert, (۲۰۱۴), "A Grand Strategy for America", Cornell University Press.

Morgenthau, Hans J. (۱۹۶۷) Politics among nations. New york: Alfred A. Knopf.

Waltz, Kenneth, (۱۹۷۹), "Theory of International Politics", Political Science International Journal.

Poul, T, Wirtz, James, Fortmann, Michel, (۲۰۰۴) "Balance of Power: Theory and Practice in the ۲۱st Century", Stanford University Press.

Walt, Stephen, (۱۹۸۷), "The Origins of Alliances", Cornell University Press.

Mearsheimer, John, (۲۰۰۱), "The tragedy of Great Power politics", Cambridge University Press.

Friedman, George, (۲۰۰۹), "The Next ۱۰۰ Years: A Forecast for the ۲۱st Century", Ancho

Droin, Mathieu, Dolbaia, Tina, and Edwards, Abigail (2023), "A Renewed Nagorno-Karabakh Conflict: Reading Between the Front Lines", Center for Strategic & International Studies.

Afyare, Abdifatah, (۲۰۱۲), "The Role of International Organizations in Global Governance", ORCID: ۵۶۵۶-۷۴۱۱-۰۰۰۹-۰۰۰۹

Mitoyan, Nona, (۲۰۱۷), "The Frozen Cross-Cultural Conflict: Armenians, Azerbaijanis and Nagorno-Karabakh", Pepperdine Journal of Communication Research, vol ۵

Ergun Ayça, Valiyev Anar, (۲۰۲۰), "An Account on Karabakh War: Why Now and Then What?", Panorama Portal", <https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.30777.6006>

Iskandarov, Khayal, Gawliczek, Piotr, Guner, Ender, (۲۰۲۲), "Theories of war in practice : causes and termination (in the example of the Second Karabakh War)", WIEDZA OBRONNA, Vol, ۲۸ <https://doi.org/2022/10.34752-c.281>

Shafiyev, Farid, Huseynov, Vasif, (۲۰۲۰), "Peace Negotiations Cannot Be Held

Forever: Breaking the Deadlock in the Armenia-Azerbaijan Conflict", Insight Turkey ۲۰۲۰, vol ۲۲

Bagherov, Heydar, (۲۰۲۳), the second karabakh war, Peace or war?, AzeriTimes.com, vol ۸.

Wrobe, Sharon, (2025), "Israel and Azerbaijan's state oil firm set to seal plan for offshore gas exploration", The times of Israel.

Haberman, Joe, Cormarie, Paul (2024), "The US can,t guarantee Armenia's security, Despite the threat from Azerbaijan but it can help", Objective Analysis. Effective Solutions.

- Pranger, Bernike, (۲۰۲۱), “The political dimension of drone warfare: The use of Turkish drones in Nagorno-Karabakh”, Utrecht University.
- Kinik, Hulya, Çelik, Sinem, (۲۰۲۱), “The Role of Turkish Drones in Azerbaijan’s Increasing Military Effectiveness: An Assessment of the Second Nagorno-Karabakh War”, *Insight Turkey*, vol .۲۳
- Kolarz, Stefania (2023), “EU Searching for Approach to the Nagorno-Karabakh Conflict” PISM. <https://www.pism.pl/publications/eu-searching-for-approach-to-the-nagorno-karabakh-conflict>
- Kasapoglu, Can, “ANALYSIS – Five key military takeaways from Azerbaijani-Armenian war”. October ۳۰, ۲۰۲۰. Available from: <https://bit.ly/۳۶۰IHcc>
- Piriyev, Heydər, Rəşad Tahirov, Xəyal İskəndərov, “۴۴-günlük Vətən Müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil”, *Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər*, No. ۱(۲۰۲۱): ۱۴-۷
- Kofman, Michael, “Perspectives. Armenia’s military position in Nagorno-Karabakh grows precarious”. October ۲۴, ۲۰۲۰. Available from: <https://bit.ly/۳۹۲kp۲۴>
- Özge Özdemir, “İHA ve SİHA Üretiminde Türkiye Dünyada Yükselen Bir Güç Mü?” BBC, (October ۱۴, ۲۰۲۰), retrieved from <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-۵۴۵۳۳۶۲۰>
- Lyll, Jason, “Drones Are Destabilizing Global Politics,” *Foreign Affairs*, (December ۱۶, ۲۰۲۰), retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/-۱۲-۲۰۲۰۱۶/drones-are-destabilizing-global-politics>
- Haaretz, February ۲۶, ۲۰۱۲. Accessed at: <https://www.haaretz.co.il/news/politics/۱,۱۶۵۱۰۳۷>
- Idan, Avoanim, Shaffer, Brenda, (۲۰۲۱), “Israel’s role in the Second Armenia-Azerbaijan War”, The Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program Joint Center.
- “-Israeli-made weapons played an exceptional role in Azerbaijan’s victory in Second Karabakh War—MFA,” *Azernews*, April ۵, ۲۰۲۱. Accessed at: <https://www.azernews.az/karabakh/۱۷۷۶۷۸.html>
- Kuzio, Taras (2024), “Russia Isn’t Behind Armenia’s Military Defeats, Geopolitical Choices Are”, *Geopolitical Monitor*. <https://www.geopoliticalmonitor.com/russia-isnt-behind-armenias-military-defeats-geopolitical-choices-are/>.
- Popescu, Nicu (2021), “A captive ally: Why Russia isn’t rushing to Armenia’s aid”, *The European Council on Foreign Relations*, https://ecfr.eu/article/a_captive_ally_why_russia_isnt_rushing_to_armenias_aid/
- Soylu, Ragip, (۲۰۲۱), “Azerbaijan-Armenia conflict: How Baku destroyed Russian S-۳۰۰s with Israeli suicide drones,” *Middle East Eye*, <https://www.middleeasteye.net/news/azerbaijan-armenia-israel-russia-missile-fired-shot-down>
- Мальцевич, Солодкий, (۲۰۲۲) “Применение беспилотной авиации в вооруженном конфликте”, “Use of unmanned aircraft in armed conflict”, *Conference Proceedings on Articles*” Материалы конференции по статьям ,

<https://rep.bntu.by/handle/data/97158>, № ۴

Целицкий, Сергей (۲۰۲۳), “Применение беспилотных летательных аппаратов в вооруженных конфликтах в Сирии и Нагорном Карабахе”, “The use of unmanned aerial vehicles in armed conflicts in Syria and Nagorno-Karabakh”, Пути к миру и безопасности, DOI:1۹۲-۱۸۳-۲-۲۰۲۳-۱۴۹۴-۲۳۰۷/۱۰,۲۰۵۴۲, № ۲

Robin, Uzi, (۲۰۲۰), “The Second Nagorno-Karabakh War and the Future Battlefield” , “מלחמת הקרב העתידית”, <https://besacenter.org/wp-content/uploads/184/12/2020-HEBweb-updated.pdf>.

Shaikh, Shaan & Rumbaugh, Wes (۲۰۲۰). The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense, [https://www.csis.org](https://www.csis.org/Gurbanov, Ilgar(2017),)Gurbanov, Ilgar(۲۰۱۷), "Interaction with Turkish Air Forces Boosts

